

MARIA RADZISZEWSKA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0572-7631> * maria.radziszewska@uwm.edu.pl

Zgłoszono: 14.02.2021; recenzowano: 26.04.2021; zaakceptowano do publikacji: 17.05.2021

EDUKACJA DZIECI I MŁODZIEŻY MNIEJSZOŚCI POLSKIEJ POD
PATRONATEM POLSKO-KATOLICKIEGO TOWARZYSTWA SZKOLNEGO
NA WARMIĘ W PRUSACH WSCHODNICH / DER POLNISCH-KATHOLI-
SCHE SCHULVEREIN FÜR ERMLAND¹

EDUCATION OF CHILDREN AND THE YOUNG OF THE POLISH MINORITY UNDER
THE PATRONAGE OF THE POLISH-CATHOLIC SCHOOL SOCIETY FOR WARMIA
IN EAST PRUSSIA / DER POLNISCH-KATHOLISCHE SCHULVEREIN FÜR ERMLAND

Abstract

One hundred years ago, in the Prussian city of Olsztyn, the Polish-Catholic School Society for Warmia was established. This event was special in the history of Warmia, as it was the first local initiative of the Polish movement in this area, which officially, having legal subjectivity, dealt with the organization of education for the Polish minority within the German state. The Society as a social organization, by providing mother tongue teaching, headed towards national education and education based on the principles of the Catholic religion.

Keywords: education, Polish minority, Polish school, orphanage, courses, social organization, Warmia, Germany

Abstrakt

Sto lat temu w pruskim Olsztynie powstało Polsko-Katolickie Towarzystwo Szkolne na Warmię. Wydarzenie to było szczególne w dziejach ziemi warmińskiej, gdyż chodziło o pierwszą lokalną inicjatywę ruchu polskiego na tym terenie, która oficjalnie, mając podmiotowość prawną, zajęła się organizacją szkolnictwa dla mniejszości polskiej w obrębie państwowości niemieckiej. Towarzystwo jako organizacja społeczna poprzez zapewnienie nauczania języka ojczystego zmierzało w kierunku wychowania narodowego oraz wychowania opartego na zasadach religii katolickiej.

Słowa kluczowe: edukacja, mniejszość polska, szkoła polska, ochronka, kursy, organizacja społeczna, Warmia, Niemcy

¹ Finansowanie badań: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

WSTĘP

Edukacja to pojęcie, którego znaczenie ewoluowało na przestrzeni dziejów i współcześnie w znaczeniu szerszym oznacza „ogół procesów oświatowo-wychowawczych, obejmujących kształcenie i wychowanie oraz szeroko podejmowaną oświatę” (Okoń 2007, 93). Są to głównie działania polegające na upowszechnianiu wykształcenia ogólnego i zawodowego dzieci i młodzieży (system szkolnictwa), a także wspomaganie tych jednostek poprzez działalność wychowawczą (umysłową, społeczną, wytwórczą, artystyczną, zdrowotną) w kierunku ich pełnego rozwoju i pomyślnej egzystencji. Mieszczą się tu również inicjatywy dotyczące ogółu społeczeństwa, obejmujące zadania mające na celu zapewnienie więzi kulturalnych łączących jego przeszłość historyczną z teraźniejszością i budową pomyślnej przyszłości. Edukacja, w zależności od przesłanek teoretycznych i uwarunkowań społeczno-politycznych, to nie tylko czynnik kształtowania tożsamości człowieka, ale również nieodzowny warunek twórczy naturalnego rozwoju człowieka (Śliwerski 2003, 905-906). O przebiegu procesu i wynikach edukacji decydują m.in. świadome i celowe oddziaływania osób i instytucji, nie tylko rodziców czy nauczycieli, ale także organizacji społecznych, kulturalnych i religijnych.

Celem podjętych badań jest ukazanie prób tworzenia zaplecza organizacyjnego dla praktyki edukacyjnej w kontekście zmian polityczno-gospodarczych, społecznych oraz polityki oświatowej w okresie międzywojennym. Szczególną uwagę zwrócono na działalność Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego na Warmię (P-KTSnW) w zakresie organizacji różnych poziomów, typów i form placówek opiekuńczo-wychowawczych na rzecz dzieci i młodzieży mniejszości polskiej w Niemczech.

Do opracowania tak przyjętej problematyki badawczej wykorzystano źródła archiwalne, prasę oraz publikacje. Nazwy miejscowości oraz imiona i nazwiska czy też nazwy własne organizacji podane zostały w oryginalnym brzmieniu materiałów źródłowych. Krótkie informacje biograficzne w przypisach zastosowano jedynie wobec osób szczególnie związanych z P-KTSnW.

1. Z TRADYCJI SZKÓŁ KATOLICKICH NA WARMII

Na Warmii, w czasach kiedy przynależała do Rzeczypospolitej, kwestie zapewnienia dzieciom i młodzieży szkolnictwa opartego na zasadach wychowania religijnego z elementami wychowania moralnego i umysłowego leżały w gestii Kościoła katolickiego (Zakrzewska 2020, 118): „w roku 1772, gdy Warmia przeszła pod panowanie pruskie, każde miasto i każda wieś kościelna, w której był jakiś ksiądz, posiadała szkołę. (...) Toteż błędną była opinia Fryderyka II, jakoby na Warmii w roku 1772 nie zastał szkół” (Grygier 1958, 101). Warmiński stan posiadania szkół przedstawiał się następująco: szkoły kościelne (parafialne miejskie i wiejskie) oraz szkoły prowadzone przez Towarzystwo Jezusowe (m.in. kolegia w Braniewie (zał. 1565) i Reszlu (zał. 1632), szkoła muzyczna w Świętej Lipce (zał. 1722) oraz szkoły

elementarne) (Obłąk 1960, 351-371). W warmińskich miastach podejmowano też próby edukacji dziewcząt w szkołach urządzanych w prywatnych mieszkaniach nauczycieli oraz w zakonach żeńskich Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w Braniewie, Lidzbarku, Ornecie i w Reszlu. Na zahamowanie rozwoju szkolnictwa warmińskiego wpłynął I rozbiór Polski, w wyniku którego Warmia znalazła się w Prusach, oraz likwidacja zakonu jezuitów. Szkoły pojezuickie przejął Królewski Instytut Szkolny, zaś nadzór nad szkołami kościelnymi – państwo. Rządy pruskie i prowadzona przez nie polityka germanizacyjna już od początku XIX w. zmierzała w kierunku upadku szkół polskich. W pierwszej kolejności wprowadzono do szkół polskich obowiązkową naukę języka niemieckiego, a w szkołach miejskich różnego typu (klasztornych, parafialnych, elementarnych męskich i żeńskich) angażowano nauczycieli języka niemieckiego i wprowadzono ten język jako wykładowy. Taki stan rzeczy utrzymywał się w czteroklasowej szkole parafialnej w Olsztynie, gdy w pozostałych miastach południowej Warmii uczono dzieci w języku polskim². Podobnie przedstawiała się sytuacja w szkołach wiejskich. Dla przykładu w powiecie olsztyńskim było 69 szkół wiejskich, a w reszelskim 64 (Grygier 1961, 231-237). Szkoły wiejskie, w przeciwieństwie do szkół miejskich na ogół wyżej zorganizowanych (min. 3 klasy), były elementarnymi szkołami jednoklasowymi, w których opierano się na szczupłym programie nauczania ograniczającym się do nauki czytania, pisania, rachowania, śpiewu i religii. Nauczanie tych przedmiotów odbywało się w języku polskim, a na lekcjach religii korzystano z polskiego katechizmu. Innych ogólnych przedmiotów nie nauczano, w tym również języka niemieckiego: „Dzieci nie uczą się po niemiecku, nie mówią po niemiecku” (Jasiński 1979, 267).

Jednak niezależnie od podmiotu prowadzącego szkołę – miasto czy wieś, wszystkie warmińskie szkoły polskie borykały się z problemami lokalowymi, finansowymi, brakiem podręczników w języku polskim, niedoborem wykwalifikowanych nauczycieli oraz frekwencją uczniów³. W tych trudnych warunkach nie bez znaczenia dla utrzymania polskich szkół na Warmii było popieranie przez władze pruskie szkolnictwa protestanckiego oraz odsunięcie osób duchownych od decydowania w sprawach szkolnych (Grygier 1958, 101-102). Jednak najdotkliwszą represją było odwołanie nauki języka polskiego ze szkół ludowych na mocy zarządzenia nadprezydenta Prus Wschodnich i Zachodnich 24 lipca 1873 r. Wycofanie języka ojczystego ze szkół miało na celu wynarodowienie i eliminację polityczno-ekonomiczną oraz kulturalną warmińskiej mniejszości polskiej.

Wspomniane zarządzenie wzmogło inicjatywy polskich działaczy w Prusach na rzecz przywrócenia języka polskiego, jednak ich akcje petycyjne nie przyniosły pożądanych rezultatów. Z analizy literatury wynika, że od 1894 r., kiedy to proboszczem

² Wykaz miejscowości, w których funkcjonowały szkoły miejskie na Warmii w 1826 roku: szkoły klasztorne: Dobre Miasto, Reszel; szkoły parafialne z 4 nauczycielami: Braniewo; szkoły elementarne poniżej czterech nauczycieli: Braniewo, Frombork, Młynary, Orneta, Lidzbark, Barczewo, Biskupiec, Bisztynek, Reszel, Jeziorany.

³ Na przykład frekwencja w olsztyńskiej szkole z 119 uczniów w 1798 r. spadła do 26 w 1811 r. (Kopiczko 2003, 233).

w Brąswaldzie został ks. Walenty Barczewski⁴, zaczęła funkcjonować nieoficjalna prywatna szkoła polska. Uczennicą brąswaldzkiego proboszcza była późniejsza nauczycielka i poetka warmińska Maria Zientara-Malewska (Oracki 1974, 6-7). Mała Maria, podobnie jak inne dzieci, języka polskiego uczyła się w domu rodzinnym⁵. Rodziców w tym zadaniu wpierały polskie książki rozpowszechniane przez biblioteki Towarzystw Czytelni Ludowych czy też wydania nowo założonej „Gazety Olsztyńskiej” (1886) (Syrwid 2020, 11-29). Do upowszechniania języka ojczystego wśród mniejszości polskiej przyczynili się księża, którzy odprawiali w tym języku nabożeństwa (Lewandowska i Chłosta 2000, 138).

2. OKOLICZNOŚCI POWSTANIA TOWARZYSTWA SZKOLNEGO NA WARMII

Zanim doszło do powstania pierwszych towarzystw szkolnych w Prusach Wschodnich, okresem przełomowym w odradzaniu ducha polskości w edukacji dzieci i młodzieży na Warmii był czas po odzyskaniu przez Polskę niepodległości a przed zatwierdzeniem traktatu wersalskiego 28 czerwca 1919 r. W tym czasie pruski Minister Nauki, Sztuki i Oświecenia Publicznego wydał 31 grudnia 1918 r. rozporządzenie zezwalające na wprowadzenie w pewnych wypadkach nauki języka polskiego jako przedmiotu do niemieckich szkół elementarnych (AAN 317, 18-19). Na życzenie rodziców miała być prowadzona w języku ojczystym nauka religii w szkole elementarnej oraz „nauka polskiego czytania i pisania” w wymiarze od 3 do 6 godzin tygodniowo (Junosza 1928, 9). Powyższe rozporządzenie w rejencji olsztyńskiej wprowadzono dopiero 3 maja 1919 r., zaś zarządzenie do jego wykonania wydał 30 maja Wydział Spraw Religijnych i Szkolnych rejencji olsztyńskiej. Co istotne, zarządzenie dotyczyło tylko uruchomienia lekcji religii katolickiej w języku polskim i tylko w określonych powiatach, bez Olsztyna. Stąd przed plebiscytem w Prusach Wschodnich udało się zorganizować tylko lekcje religii dla 878 dzieci polskich w 12 miejscowościach powiatów olsztyńskiego, ostródzkiego i nidzickiego (Baczewski 1961, 192).

Następnie z chwilą objęcia rządów przez Komisję Międzysojuszniczą w olsztyńskim okręgu plebiscytowym w lutym 1920 r. uruchomiono 17 szkół polskich, w których naukę pobierało 544 uczniów oraz 11 ochronek dla najmłodszych dzieci. Zorganizowano też trzy kursy przygotowawcze dla przyszłych nauczycieli. Po przegranej plebiscycie 11 lipca 1920 r. i opuszczeniu Komisji Międzysojuszniczej na terenie Prus Wschodnich uległy też likwidacji polskie szkoły i ochronki oraz nie wznowiono nauki na trzecim kursie przygotowawczym dla kandydatów na nauczycieli (Koziełło-Poklewski i Wrzesiński 1980, 19-43). W niedługim czasie mniejszość polska, która została na Warmii, wyciągnęła wnioski z dotychczas-

⁴Walenty Barczewski (1856-1928) – ksiądz katolicki, działacz narodowy, oświatowy i społeczny na Warmii, autor dzieł o tematyce religijnej, historycznej i etnograficznej m.in. „Kiermasy na Warmii” (1923), członek PK-TSnW.

⁵ W 1861 r. językiem polskim w warmińskich wioskach posługiwało się od 80 do 100% jej mieszkańców. (Jasiński 1979, 279-296).

sowych doświadczeń i oceniła sytuację narodowościową. Przyszedł też czas na żądania od władz niemieckich przestrzegania praw zagwarantowanych Polakom obywatelom niemieckim w postanowieniach konstytucyjnych oraz ich ustawach szczegółowych.

Polscy działacze na Warmii zdawali sobie sprawę, że zgodnie z art. 113 Konstytucji Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 r. mniejszości narodowe w Rzeczy nie miały ograniczeń ustawodawczych i administracyjnych w zakresie używania języka ojczystego w szkole, administracji oraz w sądownictwie (Zdrojewski 1934, 5). Z prawnego punktu widzenia nie było przeciwwskazań, by mniejszość polska domagała się nauki języka polskiego oraz lekcji religii katolickiej w języku ojczystym, na co zezwalało również rozporządzenie z 31 grudnia 1918 r. W celu respektowania konstytucyjnych praw zamieszkałej ludności polskiej w Prusach Wschodnich przed władzami niemieckimi 30 listopada 1920 r. powołano Związek Polaków w Prusach Wschodnich (ZPTS_WN). W strukturze związku wyodrębniono specjalne komisje społeczne w postaci patronatów. Jednym z nich był Patronat Szkolny, w którym pracę podjęli m.in.: Helena Sierakowska z Powiśla oraz reprezentanci Warmii – Jan Baczewski⁶, Jan Brzeszczyński⁷, ks. Karol Langwald⁸. 19 kwietnia 1920 r. Patronat Szkolny z ramienia niemającego osobowości prawnej Związku Polaków w Prusach Wschodnich wystąpił do władz rejencji olsztyńskiej z memoriałem domagającym się nauki religii w języku polskim oraz nauki czytania i pisania w języku polskim. Brak odpowiedzi stał się podstawą do zmian w organizacji ruchu polskiego w Niemczech. Zaistniała pilna potrzeba powołania samodzielnej prawnie organizacji, która by zajęła się tylko sprawami oświatowymi mniejszości polskiej na Warmii.

11 listopada 1921 r. zorganizowano w Olsztynie zjazd polskich działaczy oświatowych na Warmii. Głównym punktem zjazdu było podjęcie uchwały o powołaniu Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego na Warmię z siedzibą w Olsztynie. Na czele towarzystwa stanął ks. Karol Langwald, wiceprezesem został Jan Brzeszczyński, a sekretarzem Jan Baczewski, członkami: F. Rosenau, Joachim Łuka, Józef Taube i Józef Kołakowski. Warmińskie towarzystwo szkolne było pierwszą organizacją założoną na terenach zamieszkałych przez polską ludność autochtoniczną. Jego ranga wzrosła po zarejestrowaniu P-KTS_WN w sądzie olsztyńskim 30 grudnia 1921 r. (Chałupczak 1995, 251). Po ukonstytuowaniu się Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego na Powiśle 8 kwietnia 1922 roku oba towarzystwa zdecydowały o współpracy w zakresie reprezentowania interesów całej ludności polskiej z Prus Wschodnich przed pruskim ministerstwem oświaty.

⁶Jan Baczewski (1890-1958) – poseł na sejm, organizator szkolnictwa polskiego w Niemczech, działacz ruchu polskiego w Niemczech.

⁷Jan Brzeszczyński (1873-1945) – nauczyciel szkół niemieckich, działacz oświatowy na Warmii.

⁸Karol Langwald (1886-1945) – katolicki ksiądz, działacz narodowy i oświatowy na Warmii, w latach 1922-1927 był proboszczem parafii w Purdzie i Klebarku Wielkim.

W sierpniu 1922 r. P-KTSnW weszło w skład nowopowstałego Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech⁹. Związek od 1928 r. zatrudniał kierownika warmińskiego towarzystwa szkolnego, któremu powierzał obowiązki wykonawcze. Kierownikami kolejno byli: Edward Turowski¹⁰, Franciszek Barcz¹¹, Jan Boenigk¹², Paweł Jasiek¹³. Członkiem P-KTSnW mógł zostać Polak z niemieckim obywatelstwem, który ukończył 18 rok życia i zobowiązywał się do uiszczenia składki członkowskiej. Liczba członków zmieniała się na przestrzeni lat funkcjonowania towarzystwa. Początkowo był to 7-osobowy zarząd, następnie 15 osób w 1926 r. i 50 osób w 1930 r. W kwietniu 1936 r. do P-KTSnW przynależało 358 członków, w tym 283 z powiatu olsztyńskiego i 46 z Olsztyna. Na wzrost liczby członków towarzystwa miała wpływ m.in. akcja werbunkowa wśród aktywnych działaczy polskich, także wśród rodziców dzieci i młodzieży polskich placówek oświatowo-wychowawczych. Od lat 30. XX w., przedstawiciele rad rodzicielskich stawali się też członkami P-KTSnW. Finansowanie działalności statutowej warmińskiego towarzystwa szkolnego pochodziło z różnych źródeł, w tym z dotacji ZPTSwn czy Konsulatu RP w Olsztynie oraz datków od rodaków z kraju (Chałupczak 1995, 252-253).

3. EDUKACJA DZIECI I MŁODZIEŻY POD KURATELĄ WARMIŃSKIEGO TOWARZYSTWA SZKOLNEGO

Zapewnienie edukacji dzieciom i młodzieży mniejszości polskiej P-KTSnW obrało za główny cel swojej działalności statutowej. W statucie zapisano, że dążeniem towarzystwa jest „wychowanie i pielęgnowanie języka polskiego na Warmii i narodowe wychowanie młodzieży polskiej”. Ten ideał wychowania młodzieży odnosił się do kierunku wychowania narodowego, jaki rozwijał się na przełomie XIX i XX w. Tezy tego kierunku wyrażały interesy narodów uciśnionych, które broniły swej odrębności narodowej i dążyły do zjednoczenia i niepodległości. Takim narodem byli Polacy. Przedstawicielem wychowania narodowego był m.in. Lucjan

⁹ Związek Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech z siedzibą w Berlinie zajmował się organizacją polskiego szkolnictwa podstawowego i średniego oraz sprawował opiekę nad polską młodzieżą studiującą na wyższych uczelniach. Realizował politykę oświatową utworzonego w tym samym roku Związku Polaków w Niemczech. W okresie działalności ZPTSwn prezesami byli: Cezary Vogt (1922-1923), Jan Baczewski (1923-1933), Stefan Szczepaniak (1933-1939).

¹⁰ Edward Turowski (1892-1939) – od lipca 1928 r. kierownik Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego na Warmię, od kwietnia 1929 r. nauczyciel szkoły polskiej w Nowej Kaletce, a od 1932 r. w Giławach.

¹¹ Franciszek Barcz (1908-1983) – działacz towarzystw szkolnych na Powiślu i na Warmii, od 1929 r. organizator szkół polskich na Warmii.

¹² Jan Boenigk (1903-1982) – najpierw kierownik Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego na Powiśle, a od 1930 r. na Warmię.

¹³ Paweł Jasiek (1908-1983) – kierownik Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego na Warmię w okresie od 23 listopada 1931 r. do 18 lipca 1939 r., wcześniej nauczyciel szkoły polskiej w Purdzie.

Zarzecki, który głosił że „polskie wychowanie na sztandarze swym wypisać winno zasadę naczelną: należy uczyć służenia Ojczyźnie, bo się tym samym służy Bogu” (Zarzecki 1919, 44-45). Działacze ruchu polskiego na Warmii, w przeciwieństwie do ideałów państwowych w wychowaniu¹⁴ czy późniejszej narodowosocjalistycznej polityki edukacyjnej państwa niemieckiego (Tenorth 2018, 51-60), postrzegali wychowanie narodowe przede wszystkim jako wychowanie w duchu polskim i w zgodzie z zasadami religii katolickiej.

P-KTSnW zamierzało zrealizować cel statutowy poprzez następujące działania:

- zaprowadzenie nauki szkolnej w języku ojczystym w szkołach ludowych,
- zakładanie i utrzymywanie polskich szkół prywatnych różnego rodzaju,
- wspieranie kształcącej się młodzieży,
- pielęgnowanie pieśni polskiej świeckiej i kościelnej (Chałupczak 1995, 265).

Osiągnięcie powyższych zamierzeń zapoczątkowało proces organizacji edukacji dla dzieci i młodzieży mniejszości polskiej na Warmii przez członków towarzystwa. Starania o realizację potrzeb edukacyjnych warunkowały przede wszystkim czynniki polityczne, w tym kierunek polityki oświatowej Niemiec.

3.1. Starania o lekcje języka polskiego w szkołach państwowych

Na pierwszym instruktażowym zebraniu 24 stycznia 1922 r., pod kierownictwem J. Baczewskiego, P-KTSnW opracowało program działania do zadań statutowych. Członkowie towarzystwa zobowiązali się do zbierania podpisów od rodziców pragnących posyłać dzieci do polskiej szkoły. Na łamach „Gazety Olsztyńskiej” apelowali do rodziców, aby żądali nauki języka polskiego i religii w języku polskim: „Podpisujcie petycje i formularze, żądajcie wypełnienia tego prawa”. W rezultacie zebrano deklaracje rodziców zezwalające 1 tys. dzieci (przy ogólnej liczbie dzieci polskich 9 tys.) na „jakąkolwiek naukę polską”. Towarzystwo w tej sprawie w marcu przygotowało memoriał do prezesa rejencji olsztyńskiej (Sprawa szkolnictwa 1922, 1), który jednak odmówił jego pozytywnego rozpatrzenia (Suchowiak 1922, 1). Na kolejne prośby o zezwolenie na urządzenie prywatnych polskich szkół, prezes rejencji von Oppen w Olsztynie odpowiedział, że „liczba dzieci, które nie władają językiem niemieckim, jest w obwodzie bardzo nikłą” (Obserwator 1922, 2). Każdy opór ze strony niemieckiej wiązał się z poszukiwaniem nowych rozwiązań na drodze organizacji polskiego szkolnictwa.

J. Baczewski, jako zastępca prezesa P-KTSnW i poseł, w 1923 r. występował w sejmie pruskim z prośbą „o zaprowadzenie polskich szkół z polskim językiem wykładowym i o pozwolenie urządzenia wyższych szkół prywatnych, polskiego gimnazjum w Olsztynie, oczywiście z pełnymi prawami” (Mowa posła 1923, 1). Gdy i te wysiłki nie spotkały się z zrozumieniem władz niemieckich, towarzystwo

¹⁴ Art. 142-148 konstytucji weimarskiej odnośnie do polityki oświatowej gwarantowały dzieciom i młodzieży dostęp do szkolnictwa publicznego, regulowały obowiązek szkolny do 18 r.ż. oraz wprowadzały do systemu szkolnego model wychowania państwowego, czyli kształtowania obywatelskiej postawy poprzez wartości moralne i ducha narodu niemieckiego (Tończyk 2014, 377-397).

chwilowo zmieniło kierunek swoich dążeń i zaczęło troszczyć się o zabezpieczenie wykwalifikowanej kadry na wypadek zmiany decyzji władz olsztyńskich. Uruchomiło fundusz stypendialny dla młodzieży celem wysłania Warmiaków na kształcenie do Polski. Na tym etapie z tej oferty skorzystało osiem osób, które podjęły naukę w zakładach kształcenia nauczycieli w Poznaniu, Bydgoszczy i Lesznie oraz w Królewcu¹⁵.

W październiku 1923 r. niewątpliwym sukcesem P-KTSnW w zakresie edukacji było tymczasowe zezwolenia na otwarcie szkoły przygotowawczej dla dziewcząt, czyli kursu kroju i szycia. Nazwa kursu posłużyła jako pretekst do wyposażenia przyszłych ochroniarek w wiedzę z zakresu religii, języka polskiego, arytmetyki, historii, przyrody, śpiewu, gimnastyki, języka niemieckiego i prac ręcznych (Polsko-Katolickie 1923, 2). Oprócz prowadzenia we współudziale z Towarzystwem Kobiet 6-miesięcznego kursu, P-KTSnW również włączyło się w akcje wysyłania dzieci warmińskich do Polski na kolonie letnie oraz wycieczki. Podczas grupowego wypoczynku oferowano tam dzieciom również lekcje języka polskiego.

Towarzystwo, nie mogąc uzyskać oficjalnej zgody na naukę języka polskiego, zaangażowało się w pomoc dzieciom i młodzieży w samodzielnym rozwijaniu sprawności w posługiwaniu się językiem ojczystym. Do tego celu powołano pisemko pt. „Przyjaciel Dzieci”. Był to dodatek tygodniowy do „Gazety Olsztyńskiej”. W nagłówku widniał napis: „Dopuszczcie dziatkom iść do mnie, a nie wzbraniajcie im, albowiem takich jest królestwo niebieskie”. Redagowaniem pisemka zajął się Jan Brzeszczyński. W latach 1922-1926 na łamach czterostronicowego pisma zamieszczał materiały do nauki języka polskiego, poczynając od alfabetu przy wykorzystaniu elementarza, poprzez teksty literackie i fragmenty opowiadań (np. „Przez szkaplerz ocalony”¹⁶), wiersze dla dzieci, aż po teksty z różnych dziedzin wiedzy z ćwiczeniami do wykonania. Przybliżał czytelnikom życie uczniów szkół ludowych w innych krajach oraz prowadził z nimi korespondencję, czuwając nad poprawnością ortograficzną i gramatyczną (Brzeszczyński 1922, 193-196; 1923, 81-84).

Do 1926 r. nieustanne zabiegi towarzystwa zmierzające do uruchomienia nauki języka polskiego pełżyły na niczym, gdyż władze rejencji olsztyńskiej skutecznie ukrywały przed ludnością polską prawa mniejszości narodowych wynikające z rozporządzenia z 31 grudnia 1918 r. i blokowały działalność szkolnictwa polskiego na Warmii. Dopiero w lutym 1926 r. władze rejencji olsztyńskiej wydały zezwolenie na naukę języka polskiego w niemieckich szkołach ludowych jako przedmiotu nadobowiązkowego (Chałupczak 1995, 255). Towarzystwo w pierwszej kolejności uruchomiło lekcje języka polskiego w Szafałdzie. Jak podawała

¹⁵ Wśród Warmiaków stypendystów Towarzystwa, którzy ukończyli seminaria nauczycielskie w Polsce, byli: Alfons Barczewski, Jan Bauer, Jan Boenigk, Józef Fuks, Augustyn Hanowski, Paweł Hans, Józef Mejk, Wiktor Presch, Antoni i Franciszek Sarnowscy, Wojciech Steffen, Edward Turowski, Augustyn Wagner oraz Maria Zientara.

¹⁶ Autorką opowiadania jest Maria Teresa Ledóchowska (1863-1922), polska misjonarka, założycielka Sodalicji św. Piotra Klawera dla Misji Afrykańskich w 1894 r., a następnie przekształcenia jej w zgromadzenie Sióstr Misjonarek św. Piotra Klawera.

„Gazeta Olsztyńska”: „Uczęszcza do tej szkoły 28 dzieci, pomimo że nauki udziela p. [Anna] Klat[t]ówna, która bardzo słabo włada językiem polskim” (B. 1926, 2). W 1927 r. naukę j. polskiego na ponad 60 zapisanych rozpoczęło 15 uczniów w każdej z dwuklasowych szkół niemieckich w Wymoju oraz w Nowej Kaletce. W 1928 r., po zaprzestaniu prowadzenia nauczania w szkołach w Wymoju i w Nowej Kaletce, staraniem towarzystwa, naukę zorganizowano w szkole gietrzwałdzkiej dla 10 uczniów (Koziełło-Poklewski i Wrzesiński 1980, 69). W tym czasie na Warmii z lekcji j. polskiego korzystało 22 dzieci. Na tle całych Niemczech było to zaledwie 0,013% ogółu uczniów w publicznych szkołach powszechnych z niemieckim językiem wykładowym (Zdrojewski 1934, 56-58). Należy dodać, że lekcje odbywały się popołudniami w wymiarze 2-4 godzin tygodniowo, zazwyczaj były prowadzone przez nauczycieli bez pełnych kwalifikacji do nauczania języka polskiego, co zniechęcało korzystających z tej formy nauki.

Zasługą towarzystwa – w dziedzinie wychowania najmłodszego pokolenia mniejszości polskiej – było powołanie od podstaw polskich ochronek (Szkółki polskie 1927, 12). P-KTSnW zatrudniało i wynagradzało ochroniarki oraz sprawowało nadzór merytoryczny nad ich pracą. W tym celu zawierano umowy, w których określano obowiązki przedszkolank: „prowadzenie zajęć z dziećmi przedszkolnymi według zatwierdzonego przez Towarzystwo planu, a w godzinach popołudniowych praca z młodzieżą i pielęgnowanie tradycji i dóbr kulturowych w obrębie danej parafii” (Grot 1982, 58-59). Pierwsze ochroniarki, stypendystki towarzystwa z dyplomami zakładu w Królewcu¹⁷ (Zientara-Malewska 1974, 108), P-KTSnW zaangażowało do pracy w wioskach w Szwałdzie, Chabrowie i Gietrzwałdzie (1927) oraz w Nowej Kaletce (1928). W roku szkolnym 1932/33 P-KTSnW sprawowało opiekę nad ośmioma wiejskimi ochronkami. W 1934 roku powołano pierwsze miejskie, ale ostatnie przedszkole polskie. Na Warmii, po wcześniejszym zamknięciu trzech ochronek, w roku szkolnym 1939/40 towarzystwo utrzymywało tylko 5 ochronek (Nowa Kaletka, Woryty, Skajboty, Purda, Olsztyn) (Zdrojewski 1934, 73-74; Chałupczak 1995, 258).

3.2. Prywatne katolickie szkoły polskie

W 1929 roku weszła w życie *Ordynacja dotycząca uregulowania szkolnictwa dla mniejszości polskiej w państwie pruskim*, której przepisy zezwalały na tworzenie prywatnych szkół z polskim językiem wykładowym (AAN 317, 18-22). Wydarzenie to zapoczątkowało ważny okres w działalności P-KTSnW związany z zakładaniem i utrzymywaniem katolickich prywatnych szkół polskich. Oficjalnie uruchamianiem szkół zajął się Związek Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech, natomiast prace organizacyjne pozostawiono w gestii lokalnych towarzystw szkolnych. Na Warmii zaplanowano otworzenie jedenastu szkół ludowych w roku szkolnym 1929/1930. Osobiście pracami przygotowawczymi zajął się kierownik P-KTSnW Edward Turowski. W towarzystwie innych członków udawał się w teren celem zebrania petycji od rodziców,

¹⁷ Kindertgärtnerinnen Seminar Elsa Krause Fröblischer Kindertgärtnerinnen und Vorschule.

k którzy chcą posyłać dzieci do polskiej szkoły (*Kronika* 1979, 12). Kolejnym etapem prac było wygospodarowanie odpowiednich lokali do pracy szkolnej. W myśl przepisów *Ordynacji* niemieckie władze szkolne miały obowiązek udostępnienia lokalu dla potrzeb dydaktycznych placówkom mniejszościowym, gdy liczba dzieci przekroczyła 40 osób w klasie. Tak się stało w przypadku szkoły w Nowej Kaletce (AZG ZNP 1023, 8). W innych miejscowościach towarzystwo pozyskało jedno- lub dwuizbowe prywatne budynki mieszkalne, wspomagało odrestaurowanie istniejących lokali czy też budowę nowych obiektów szkolnych. P-KTSnW przejęło też na siebie obowiązek utrzymania i wyposażenia szkół (np. „zakupiło dla wszystkich polskich szkół na Warmii radioodbiorniki firmy Telefunken”) (Piotrowski 1996, 60-75). O ile pozyskaniem kadry nauczycielskiej z pełnymi kwalifikacjami zawodowymi zajmował się związek, o tyle warmińskie towarzystwo szkolne prowadziło sprawy kadrowe, ograniczając się do pisemnego informowania nauczycieli o nawiązywaniu, delegowaniu, rozwiązywaniu stosunku pracy czy też pozbawieniu ich praw wykonywania zawodu. Należy podkreślić, że na wszelkie zmiany kadrowe nauczycieli w polskich szkołach P-KTSnW musiało uzyskać zgodę władz rejencji olsztyńskiej (APO 42/2235/1, 25).

10 kwietnia 1929 r. staraniem lokalnego towarzystwa dokonano oficjalnego otwarcia czterech Polsko-Katolickich Szkół Prywatnych na południowej Warmii, we wsiach Chabrowo, Gietrzwałd, Nowa Kaletka i Szafałd. Na koniec roku szkolnego 1929/30 funkcjonowało już siedem szkół na Warmii, w których naukę pobierało 119 uczniów. W 1931 roku w powiecie olsztyńskim powstało kolejne siedem szkół polskich. Ostatnią uruchomiono 4 kwietnia 1934 r. w Olsztynie. Dzięki wysokiej frekwencji uczniów była ona jedyną na Warmii szkołą dwuklasową z dwoma nauczycielami (Radziszewska 2013, 130; Kozięło-Poklewski i Wrzesiński 1980, 191). Warto podkreślić, że otwarcie szkoły w Olsztynie poprawiło nastroje społeczności polskiej oraz zaowocowało wzrostem liczby dzieci w szkołach polskich w Brąswaldzie, Skajbotach i Stanclewie. Wzrost ilościowy uczniów był nieproporcjonalny do potrzeb edukacji dzieci i młodzieży. Np. w Niemczech w roku szkolnym 1933/1934 do 60 polskich prywatnych szkół powszechnych uczęszczało zaledwie 4,51% wszystkich dzieci polskich w wieku szkolnym (E. Z. 1933, 745-747).

Do 1934 r. na Warmii otwarto 15 szkół polskich, w tym 14 w powiecie olsztyńskim, jedną w powiecie reszelskim. Wszystkie te szkoły, oprócz szkoły w Olsztynie, były szkołami powszechnymi niżej zorganizowanymi z jednym nauczycielem i niewielką liczbą uczniów w wieku od 6 do 14 lat (Filipkowski 1978, 26). Uczniowie po 7-8 latach nauki i osiągnięciu 14 r.ż. musieli bezwzględnie opuszczać szkoły powszechne (APO, 42/2235/1, 11).

W szkołach polskich obowiązywał program nauczania przewidziany dla niemieckich szkół ludowych, częściowo zmodyfikowany przez ZPTSzwN, który obejmował takie przedmioty jak: religia, język polski, rachunki i geometria, rysunek i roboty oraz śpiew i gimnastyka, język niemiecki, geografia, historia, przyroda z botaniką i zoologią. Gdy trudnością stał się zakaz sprowadzania jakichkolwiek polskich podręczników drukowanych w kraju (Gębik 1959, 6) i zanim

w latach 1935-1936 do polskich szkół na Warmii trafiły nowe wydania elementarzy i śpiewników, P-KTSnW zajęło się kolportażem podręczników stosowanych w pracy szkolnej na Śląsku Opolskim (Chałupczak 1995, 260). P-KTSnW również aktywnie uczestniczyło w pracy szkół, prowadząc korespondencję z nauczycielami celem monitorowania bieżącej sprawozdawczości dotyczącej stanu liczbowego uczniów do inspektoratu szkolnego w Olsztynie (APO, 42/2235/1, 9-11). Frekwencja uczniów polskich szkół stała się szczególnym obiektem zainteresowania z chwilą przejścia w Niemczech władzy przez narodowych socjalistów i zmianą polityki w stosunku do mniejszości polskiej. O istnieniu polskich placówek decydowała liczba dzieci. Gdy spadała poniżej siedmiu, wtedy władze pruskie zamykały polską szkołę. Pierwszą szkołę polską zamknięto w Gietrzwałdzie w 1933 r. W roku szkolnym 1939/40 P-KTSnW utrzymywało 11 prywatnych szkół polskich (Radziszewska 2011, 65).

18 lipca 1939 r. członkowie towarzystwa wraz z kierownikiem P. Jaśkiem zostali wysiedleni z Olsztyna. 25 sierpnia 1939 r. aresztowano nauczycieli, zaś po wybuchu II wojny światowej gestapo nałożyło na działaczy towarzystwa areszt domowy i zakaz kontaktowania się z kimkolwiek. Wkrótce zaczęto nauczycieli i działaczy P-KTSnW wywozić do obozów koncentracyjnych.

ZAKOŃCZENIE

Polsko-Katolickie Towarzystwo Szkolne na Warmię to pierwsza katolicka organizacja oświatowa na terenie Rzeszy Niemieckiej, gdzie mniejszość polska wynosiła 20% ogółu Polaków za granicą. Towarzystwo zostało zalegalizowane w tej części Niemiec, gdzie zamieszkująca ją ludność autochtoniczna poddawana długotrwałej germanizacji miała szczególnie niekorzystne warunki własnej egzystencji, w tym oficjalnego posługiwania się językiem polskim w przestrzeni publicznej. Zaprowadzenie nauki języka polskiego w duchu przodków oraz wychowania dziatwy dla chwały Bożej i na pożytek społeczeństwa było naczelnym przesłaniem działalności statutowej towarzystwa.

Warmińskie towarzystwo szkolne w latach 1921-1939 czyniło starania o różne poziomy, typy i formy edukacji dla dzieci i młodzieży, a także osób dorosłych. W niesprzyjających okolicznościach polityki rządu pruskiego uruchomiło i prowadziło w ramach formalnej edukacji prywatne szkolnictwo powszechne o charakterze ogólnokształcącym oraz popołudniowe lekcje języka polskiego w niemieckich szkołach państwowych, zaś na odcinku edukacji nieformalnej (pozalekcyjnej) różne inicjatywy pracy kulturalno-oświatowej. Towarzystwo, wykazując troskę o opiekę nad najmłodszym pokoleniem mniejszości polskiej, zakładało prywatne ochronki. Szkoły polskie, które organizowało towarzystwo szkolne służyły dzieciom z rodzin warmińskich o niskim statusie społecznym, ale silnym poczuciu przynależności polskiej. Parafrazując słowa bezimiennego autora, trzeba podkreślić, że szkoły polskie dały dzieciom atmosferę pogody i radości, uczyły

kochać Boga i Naród, szanować i czcić ojca i matkę. Dziecko opuszczające szkołę polską było dobrym obywatelem i Polakiem, przywiązany całym sercem do wiary i mowy swych ojców i swej ziemi rodzinnej. Tę trudną pracę wychowawczą prowadzili z wielkim poświęceniem nauczyciele polscy, których stosunek do dziecka w szkole nie opierał się na ślepej dyscyplinie i bezrozumnym stosowaniu nacisku, ale na miłości i wyrozumiałości (10 lat szkolnictwa 1939, 20). Jednak w praktyce, w stosunku do zapotrzebowania, towarzystwo objęło swą działalnością niewielką liczbę dzieci.

Wspomniane formy edukacji, od samego początku narażone na nieprzychylnie działania środowiska lokalnych władz szkolnych, są świadectwem poświęcenia członków P-KTSnW na rzecz równouprawnienia języka polskiego w nauczaniu szkolnym. Choć placówki oświatowo-wychowawcze będące dziełem towarzystwa zostały zlikwidowane 12 września 1939 r., to pamięć o nich od ponad 90. lat jest przekazywana kolejnym pokoleniom społeczeństwa Warmii i Mazur. Z ramienia P-KTSnW różne inicjatywy edukacyjne tworzyli i rozwijali nauczyciele, uczniowie, rodzice. Wielu z nich po zawierusze wojennej powróciło na Warmię, by w nowej rzeczywistości politycznej i oświatowej kreować tożsamość kulturową i terytorialną, niejednokrotnie bazując na doświadczeniach wyniesionych ze szkoły, ochronki i parafii – kultywujących i zachowujących język polski oraz prawdy wiary katolickiej.

BIBLIOGRAFIA:

1. Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie – AAN, Światowy Związek Polaków z Zagranicy, sygn. 317, k. 18-23.

Archiwum Państwowe w Olsztynie – APO, Katholische Polnische Volksschule im Jommendorf bei Allenstein, sygn. 42/2235/1, k. 9, 11.

Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego – AZG ZNP, Biuro Historii, sygn.1023, k. 8.

Baczewski, Jan. 1961. *Wspomnienia Warmiaka. Przedmowa Bogusław Leśnodorski*, Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik.

2. Prasa

10 lat szkolnictwa polskiego w Niemczech. 1939. *Młody Polak w Niemczech*, 4, 20.

B. 1926. Szafałd, Szkoła polska i „Heimatdienst”. *Gazeta Olsztyńska*, 291, 2.

Brzeszczyński, Jan. 1922. *Przyjaciel Dzieci*, 46, 193-196.

Brzeszczyński, Jan. 1923. *Przyjaciel Dzieci*, 21, 81-84.

Mowa posła Baczewskiego w dniu 22 czerwca 1923 r. 1923. *Gazeta Olsztyńska*, 139, 1.

Obserwator. 1922. Dobra niemiecka odpowiedź. *Gazeta Olsztyńska*, 288, 2.

Polsko-Katolickie Towarzystwo Szkolne. 1923. *Gazeta Olsztyńska*, 223, 2.

Sprawa szkolnictwa polskiego w Prusach Wschodnich. 1922. *Gazeta Olsztyńska*, 252, 1.

Suchowiak, J. 1922. Bilans szkolny polsko-niemiecki. *Gazeta Olsztyńska*, 161, 1.

Szkołki polskie i ochronki jako środek wychowawczy. 1927. *Polak w Niemczech*, 12, 3-4.

3. Opracowania

Chałupczak, Henryk. 1995. Polsko-Katolickie Towarzystwo Szkolne na Warmię (1921-1939). *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 3, 249-268.

E. Z. 1933. Szkolnictwo polskie w Niemczech. *Oświata i Wychowanie*, 8-10, 745-747.

Filipkowski, Tadeusz. 1978. *Oświata na Warmii i Mazurach w latach 1945-1960*. Warszawa: PWN.

Gębik, Władysław. 1959. *Sprawy i ludzie spod znaku Rodła: w trzydziestolecie szkoły polskiej na Warmii, Mazurach i Powiślu*. Olsztyn: Pojezierze.

Grot, Otylia. 1982. *W kręgu spraw ojczystych*. Olsztyn-Białystok: Pojezierze.

Grygier, Tadeusz. 1961. Z dziejów szkolnictwa wiejskiego na Mazurach i Warmii w pierwszej połowie XIX wieku (na podstawie materiałów Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie). *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2, 220-253.

Grygier, Tadeusz. 1958. Sprawy szkolne miast warmińskich w pierwszej połowie XIX wieku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2, 98-112.

Jasiński, Janusz. 1979. Problem języka niemieckiego w szkolnictwie powiatu olsztyńskiego w 1825 roku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 3, 279-296.

Junosza, Waclaw. 1928. *Szkolnictwo polskie w Niemczech*. Warszawa: Instytut Badań Spraw Narodowościowych.

Kopiczko, Andrzej. 2003. Szkolnictwo w Olsztynie w XIX i na początku XX wieku. W: *Olsztyn 1353-2003*, red. Stanisław Achremczyk i Władysław Ogrodziński, 232-241. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych i Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

Koziełło-Poklewska, Bohdan i Wojciech Wrzesiński. 1980. *Szkolnictwo polskie na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1919-1939*. Olsztyn: Pojezierze.

Kronika szkoły polskiej w Worytach na Warmii 1930-1939, oprac. Tadeusz Filipkowski i Zygmunt Lietz. 1979. Olsztyn: Pojezierze.

Lewandowska, Izabela i Jan Chłosta. 2000. *Śladami polskich szkół na południowej Warmii w latach 1929-1939. W 80-lecie ich utworzenia*. Olsztyn: Agencja WTT.

Obłąk, Jan. 1960. Szkoła Muzyczna w Świętej Lipce. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 3, 351-371.

Okoń, Wincenty. 2007. *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

Oracki, Tadeusz. 1974. Wstęp. W: Maria Zientara-Malewska. *Działacze spod znaku Rodła*, oprac. Tadeusz Oracki, 5-14. Olsztyn: Pojezierze.

- Piotrowski, Franciszek. 1996. *Wspomnienia polskiego nauczyciela w Niemczech*, oprac. Tadeusz Filipkowski. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Radziszewska, Maria J. 2011. *Nauczyciele szkół powszechnych i podstawowych na Warmii i Mazurach (1945-1956)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Radziszewska, Maria. 2013. „Święto dziecka” w polskich szkołach na Warmii (1929-1939). W: *Dziecko w historii – wątek korczakowski*, red. Elwira Jolanta Kryńska, Agnieszka Suplicka i Urszula Wróblewska, 127-141. Białystok: Trans Humana.
- Syrwid, Danuta. 2020. Rola „Gazety Olsztyńskiej” w krzewieniu i zachowaniu polskości na Warmii (1886-1939). *Warmińsko-Mazurskie Studia z Historii Najnowszej*, 3, 11-29.
- Śliwerski, Bogusław. 2003. Edukacja. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, red. Tadeusz Pilch, 905-906. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Tenorth, Heinz-Elmar. 2018. Rückblick auf ein pädagogisiertes Jahrhundert: Emphase und Ernüchterung, Befreiung und Unterdrückung. *Zeitschrift für Pädagogik*, 1, 51-60.
- Tończyk, Natalia Maria. 2014. Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 roku jako demokratyczna podstawa prawna totalitarnego państwa. *Studia Iuridica Toruniensia*, 14, 377-397.
- Zakrzewska, Aldona. 2020. Z badań nad stanem przedszkoli i szkół katolickich na Warmii i Mazurach po 1945 roku. *Lubelski Rocznik Katolicki*, 39, 115-131.
- Zarzecki, Lucjan. 1919. *O idei naczelnej polskiego wychowania*. Warszawa: M. Arct.
- Zdrojewski, Eugeniusz. 1934. *Szkolnictwo polskie w Niemczech*. Warszawa: Instytut Badań Spraw Narodowościowych.
- Zientara-Malewska, Maria. 1974. *Działacze spod znaku Rodła*, oprac. Tadeusz Oracki. Olsztyn: Pojezierze.